

ДАУЫССЫЗ ДЫБЫСТАР ТІРКЕСІМІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

*Резуанова Ф.Қ.*¹, ф.ғ.к., доцент

*Шнайдер В.А.*², ф.ғ.к., доцент

¹С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Жеңіс

²"Тұран-Астана" университеті, Дүкенұлы көшесі, 29-үй, Астана қ., е-

Аннотация

Бұл мақалада қазіргі қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстардың тіркесі, олардың өзіндік ерекшеліктері айқындалып, дауыссыз дыбыстардың тіркесі туралы ғалымдардың бұрын-соңды айтылған ой-пікірлері сарапталады. Авторлар жалпы дыбыстар тіркесімінің, соның ішінде дауыссыз дыбыстар тіркесімінің зерттелу тарихына тоқтала келе, дауыссыз дыбыстардың тіркесінің қазіргі қазақ тілінде қолданылу деңгейін салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи тұрғыдан сөз етеді. Тіліміздегі әріп тіркесімі мен дыбыстық тіркесім мәселелерінің ара жігін дәйекті мысалдар арқылы айқындайды. Қазақ тіліндегі үнді-қатаң үлгісіндегі тіркесімдердің өзіндік ерекшеліктерін, жазба әдеби тіл мен ауызекі сөйлеу тіліндегі дауыссыз дыбыстар тіркесімінің сәйкестігі мен айырмашылықтарын ашып көрсетеді. Авторлардың ой-тұжырымдарын тілші қауым, ізденушілер тіл білімінің фонетика саласы бойынша зерттеу жұмыстарында қолдануларына әбден болады. Зерттеу жұмысының теориялық және практикалық маңызы зор.

Тірек сөздер: дыбыстар, дыбыстар тіркесімі, фонетика, морфонология, қос дауыссыз дыбыстар, үш дауыссыз дыбыстар тіркесі

Кіріспе

Түркі тілдеріндегі дыбыстар, олардың тіркесімі мәселесін зерттеу жалпы түркология ғылымында ХІХ ғасырда ориенталист ғалымдардан өз бастауын алып, кейінгі түрколог ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған және қазақ тіл білімінде Аралбаев Ж., Мырзабеков С., Айғабылов т.б. ғалымдардың еңбектерінде өз жалғасын тауып, толықтырылып, айшықтала түскен. Әсіресе, соңғы кезде фонетика,

морфонология мәселесі төңірегінде ауқымды зерттелу көзіне айналған нысанның бірі – сөз ішіндегі, морфема мен морфема аралығында ұшырасатын дауыссыз дыбыстар тіркесімі болып табылады.

Зерттеу нысаны. Біз өз еңбегімізде қазіргі қазақ тіліндегі қолданыс тауып отырған дауыссыз дыбыстардың тіркесін зерттеу нысаны ретінде алып, ол туралы айтылған ой-пікірлерді талдап,

өзіндік ерекшеліктерді айқындауға тырыстық. Зерттеу нысанына алынып отырған бұл мәселе фонетика мен морфонология салаларында қарастырылып, қазіргі қазақ жазба әдеби тілі мен ауызекі сөйлеу тілінде дауыссыз дыбыстар тіркесімінің сәйкестігі мен ерекшеліктерін айқындауда өзіндік орны бар проблемалардың бірі болып табылады.

Зерттеудің мақсаты. Зерттеу жұмысының негізгі мақаты – жалпы дыбыстар тіркесімінің тарихын, ол туралы айтылған көзқарастар негізінде қазіргі қазақ тілінде қолданылу деңгейін айқындау, дыбыстар тіркесімін салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеу. Осыған байланысты төмендегідей **міндеттерді** шешу алға тартылды:

- қазақ тіліндегі дыбыстар, олардың тіркесімі мәселесін зерттеудің бүгінгі жай-күйін айқындау;

- әріп тіркесімі мен дыбыстық тіркесім мәселелерінің ара жігін айқындау, дәйекті мысалдар арқылы өзіндік пікірімізді дәлелдеу;

- дыбыстар тіркесімі қазақ тілі дыбыстарының өзара қатар келіп, жұмсалыу ерекшелігі екенін көрсету;

- қазақ тіліндегі үнді-қатаң үлгісіндегі тіркесімдердің өзіндік ерекшелігін көрсету;

- жазба әдеби тіл мен ауызекі сөйлеу тіліндегі дауыссыз дыбыстар тіркесімінің сәйкестігі мен айырмашылықтарын көрсету;

- тарихи фактілер арқылы дауыссыздар тіркесімінің

қолданылу мәселелерін айқындау.

Зерттеудің әдістері. Жұмысты жазу барысында қос дауыссыз дыбыстар тіркесімі мәселесі сипаттамалы әдіс арқылы қарастырылды. Сонымен қатар салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы әдістер де қолданылды.

Зерттеуге негіз болған материалдар. Қазақ тіліндегі дыбыстар тіркесі бойынша жарияланған (оқу құралдары, монографиялар, диссертациялық жұмыстар мен ғылыми-зерттеу мақалалар, т.б.) еңбектер.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы:

Біздің жұмысымызда қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстар, олардың сөз ішінде салдыр мен үннің қатысына қарай, ассимиляциялық тұрғыдан үйлесіп келетін немесе керісінше, өзара үйлеспейтін тіркестер мәселесі арнайы зерттеліп, келесі мәселелер қарастырылды:

- дауыссыз дыбыстар тіркесімінің тарихы, В.Радлов еңбегіндегі дауыссыз дыбыстар тіркесімі проблемасы, ондағы кемшіліктер;

- қазіргі қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстар тіркесімдерінің үндестік заңына бейімделуі мен қайшылық тұстары;

- жазба әдеби тіл мен ауызекі сөйлеу тіліндегі дауыссыз дыбыстар тіркесімінің проблемалық тұстары.

Зерттеу жұмысының практикалық маңызы және

теориялық негіздері. Еңбекті жазуда жалпы түркітану ғылымында, қазақ тілінде дыбыстар тіркесіміне қатысты проблемаларды зерттеп қарастырған Н.Ильминский, В.Радлов, П.Мелиоранский,

Негізгі бөлім

Түркі тілдеріндегі дыбыстар, олардың тіркесімі мәселесін зерттеу жалпы түркология ғылымында зерттеушілердің қызығушылығын тудырып, біршама зерттеу нысандары болған. Қазақ тілі дыбыстары жайлы тұңғыш туынды деп орыстың ориенталист ғалымы, түрколог, миссионер, өмірі мен шығармашылығын халықтың ағарту ісіне арнаған Н.И.Ильминскийдің 1860-1861 жылдары жарық көрген «Материалы к изучению киргизского наречия» атты еңбегін атаған жөн.

Н.И.Ильминский өз еңбегінде Қазақ халқының тіліндегі дауыссыз дыбыстардың дыбысталу санын дұрыс анықтаған. Ол қазақ тілінде он тоғыз дауыссыз дыбыс бар екенін көрсеткен: **б, п, м, у, д, т, ж, ш, з, с, н, ң, қ, ғ, к, ғ, р, л, й**. Бұдан басқа ол араб графикасының қазақ тіліне қолайсыз, тілдің қыр-сырын толық ашып бере алмайтындығын, дыбыстық жүйеге сай келмейтіндігін, ол үшін араб графикасынан орыс алфавитіне көшу керектігін айтқан. Тілдегі дыбыстардың тіркесімі мәселесін зерттеу ісі де осы Н.И.Ильминскийден басталады «Ғасырлар бойы ауызша дамып келген қазақ тілі соңғы бір жарым ғасырда қағаз бетінен біржола орын алып болды. Тіпті үндестік заңы ескерілмей, ерсілеу жазылған сөздер де жүре-келе «жұтынып» шыға

А.Айғабылов, С.Мырзабеков тәрізді тіл ғылымының дамуына өзіндік үлес қосқан белгілі ғалымдардың теориялық тұжырымдары басшылыққа алынды.

келетінінің куәсі болып жүрміз. Профессор С.Мырзабековтың пікірінше: «алғаш орыс жазуымен бағлан түрінде Н. Ильминскийдің құтты қолымен тұсауы кесілген ғл (ұяң-үнді) тіркесі дауыссыздар тіркесімін зерттеушілердің бәрінен қолдау тауып, күмән тудырмауы соның айғағы» [1, 82]. Бұл жерде, әрине, С.Мырзабековтың ойымен келісуге болатын шыған, алайда, бұл пікірдің екінші жағы бар: Н.Ильминский дыбыстар туралы алғаш сөз қозғаған ғалым болып табылатындықтан және қазақ тілін жетік білмегендіктен (Н. Ильминский де ғана емес, түркі тілдерін зерттеген орыс зерттеушілерінің) еңбектерінде кездесетін қателіктер аз емес. Бірақ, қазақ тіл біліміндегі бұл мәселе төңірегінде зерттеу жүргізген кей қазақ ғалымдарының жіберген кемшіліктерінің жанында бұл зерттеушілердің пікіріне кешіріммен қарауға болады.

Қазіргі қазақ тілінде бұндай ұяң-үнді тіркестерінің кездесуіне таң қалуға болмайды. Бұдан басқа тілде қатаң-үнді сияқты да дыбыстар тіркесі ұшырасады. Оның себебі қазақ тілінде кірме сөздердің көптеп кездесуі. Мұндай тіркесімдер қазақтың төл сөздеріне тән емес. Ал кірме сөздер біздің тілімізге сіңіп кеткені сонша, қазақ-қырғыз халқы бұлардың жат екендігін сезбейді де [2, 89]. Шынында да, кірме араб-

парсы сөздерін қазақ тілінің төл сөздерінен айыру өте қиын (ол сөздер қазақ тілінің заңдылықтарына сай келетені де, бағынбайтыны да болады). Алайда, «бертінде игерілген сөздерде селкеулік, орашалақтық анық аңғарылады. Мәселен, *кәстрөл, облыс, башмақ, басмашы, станса* сияқты сөздер не орысша емес, не қазақша емес, дүбәра» [3, 5]. Сондықтан қазіргі қазақ тілінде дыбыс тіркесімдерін қарастырғанда кірме сөздер деп құрамындағы дыбыстарды тіркесімге жатқызбай қоюға әсте болмайды. Оларды қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына қайшы келетіндіктен, сөздердің ішіндегі ондай тіркесімдерді *жеке шәлкес тіркестер* деп алып қарастыру бар.

Жалпы түркі тілдері, оның ішінде қазақ тілі фонетикалық жүйесін зерттеген келесі бір еуропалық ғалым В.В. Радлов болды. Ол өзінің «Солтүстік түркі тілдерінің фонетикасы» деп аталатын түркітану ғылымында маңызы зор, фонетиканың жеке ғылым ретінде қалыптасуына түрткі болған еңбегінде түркі тілдерінің вокализмдік жүйесін ғана зерттеп қоймай сөз ішінде, сөз бен сөз аралығында ұшырасатын дауыссыз дыбыстар тіркесімі мәселесін, үш дауыссыз дыбыстардың тіркесуі проблемасын ғылыми тұрғыдан сөз еткен болатын. Оның еңбегінде әрбір дыбыстық тіркес тек сол тіл деңгейінде ғана қарастырылып қоймай, басқа да түркі тілдері материалдарымен салыстырыла берілген. Ол жалпы түркі тілдеріндегі дауыссыз дыбыстар тіркесімін төмендегідей бірнеше топқа бөліп қарастырған: «Сөз

ішінде алдында келген дауыссыз дыбыстың позициясын есепке ала отырып, табиғи тұрғыдан байланысу үрдісіндегі қолданылатын көптеген қос дауыссыз дыбыстардың қолданылу орнын айқындау қажет. Яғни түбір соңындағы дауыссыз дыбыстың қосымшадағы дауыссыздармен қалай тіркесетінін анықтау шарт. Дауыссыз дыбыстардың қолданылу позициясына байланысты түркі тілінде бес түрлі тіркесімдер байқалады. Олар:

- 1) үнсіз дыбыс пен үнсіз дыбыстың тіркесімі;
- 2) үнді дыбыс пен үнді дыбыстың тіркесімі;
- 3) сонор дыбыс пен сонор дыбыстың тіркесімі;
- 4) алғашқысы сонор, кейінгісі салдыр дауыссыз дыбыс болатын тіркесім;
- 5) алғашқысы салдыр, соңғысы сонор дауыссыз дыбыс болатын тіркесім»[4, 224].

Қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне, дауыссыз дыбыстар тіркесімінің зерттелуіне айтарлықтай үлес қосқан түрколог ғалым В.В.Радлов өзінің «Солтүстік түркі тілдерінің фонетикасы» деген еңбегінде қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстар саны жиырма деп көрсеткен. Жиырма болатын себебі үнді, тіл алды л дыбысын сөз ішінде келуіне байланысты жуан, жіңішке деп екіге бөліп қарастырған. Бұл тіліміздің табиғатына жатпайтын жаңсақ қағида. Қазақ тілінде «л» дыбысының жуан не болмаса жіңішке айтылуы таза дауысты дыбыстың ерекшелігімен байланысты болып келеді. Бұл

жерде тағы да басқа ұлт өкілінің тілдің ішкі заңдылықтарын, төл қасиетін жете білмеуі деп түсінсек керек. Дегенмен, В.Радловтың «Солтүстік түркі тілдерінің фонетикасы» атты еңбегі күні бүгінге дейін өзінің ғылыми мәнін жоғалтқан емес, мұнда қазақ фонетикасының едәуір мәселелері, атап айтқанда: дыбыс құрамы, сөзде дыбыстардың қолданылу ерекшелігі, дыбыстардың тіркесу заңы, ол дыбыстардың әр түрлі өзгеру заңдылықтары, сингармонизм құбылысы, екпін категориясы сияқты өзекті мәселелер түркі тілдерінің материалдарымен салыстырыла әңгіме болады.

	кқ	қт	қп	қс	қш
	кк	кт	кп	кс	кш
тқ	тк	тт	тп	тс	тш
пқ	пк	пт	пп	пс	пш
сқ	ск	ст	сп	сс	сш
шқ	шк	шт	шп	шс	шш» [4, 230]

Мұндағы Радлов көрсеткен қатаң дауыссыз дыбыстардың тіркесім түрлерінде сөзде жуан дауыстылармен қатар жүретін «к» мен жіңішке дауыстылармен бірге жүретін «к» дыбыстарының тіркеспейтіндігін көрсеткен. Сол ғасырда айтылған бұл пікір бүгінгі күнде баға жетпес аса құнды ғылыми мұраға айналып отыр. Алайда мұндағы **шс**, **сш** дыбыс тіркес қатарына күмәнсіз қарауға болмайды. Сөз ішінде бұл дыбыстардың қатар тұруы мүлдем кездеспейді. Сөз бен қосымша және сөз аралығында да тіркес құрау қабілеті жоқ. Өйткені, бұл екі дыбыс қатар келген уақытта **с** дыбысы ассимиляциялық құбылыстың араласу нәтижесінде сөйлеу тілде **ш**

Сонымен қатар қазақ тіліне тән кейбір фонетикалық құбылыстарға ерекше назар аударған [5, 6]. Сондықтан да В.Радловтың қазақ тілі фонетикасына сіңірген еңбегін атап айтқымыз керек. Әсіресе, дыбыстар тіркесінде алғашқылардың бірі болып, салыстырмалы әдісті қолданып, басқа туыстас түркі тілдерімен салыстыруы арқылы қазақ тілінің табиғатын аша түскен. Қазақ тілін өзге тілдер арасында алатын орнын көрсеткен. Ғалым пікіріне сүйенсек XIX ғасырда тілімізде: «Қазақ-қырғыз диалектісінде сөз ішінде төмендегідей қос дауыссыздардың тіркесін кездестіруге болады. Олар:

дыбысы болып естілетіндігі кейінгі түркі ғылыми әлемінде әбден дәлелденген болатын. Тіпті В.Радлов өз еңбегінің 231 бетінде 384 тарауда жоғарыдағы **сш** тіркесімі бар деген пікірін өзі жоққа шығарғысы да келген тәрізді. Оны біз келесі пікірінен көре аламыз: «**šš** қырғыз тілінде келесі сөздерден байқалады

1) **s + š**: *qysša, qusša*,

2) **z + š**: *jasšy* (*жазшы*) = *jas + šy*.

Ауызекі сөйлеу тілде **šš** тіркесімі **šš** болып естіледі. Мысалы, *qušša, qušša, jaššy*. Дыбыстар өзара ассимиляцияланып **šš** тіркесімі **sš** тіркесімінен қалыптасқан» [4, 231]. Яғни сол кездің өзінде кейбір дыбыстық тіркес деп алынған әріптер тізбегі сөйлеу тілде фонетикалық тұрғыдан өзгеруі

нәтижесінде мүлде басқа дыбыстық тіркесім болып келетіндігі дәлелденген деп тұжырым жасауға болады.

Бұл пікір осы күнгі қазақ тілінде де бұлжымай дұрыс пікір ретінде қарастырылып жүр. Тілімізде **сш** тіркесі қатар келген жағдайда ассимиляцияға ұшырап, қос **ш** дыбысына айналу құбылысы байқалады. Мәселен, *басшы, қосшы, хас шебер* түрінде жазылатын сөздер, айтылуында: *баишы, қоишы, қашшебер* болып келеді. Қорыта айтқанда, аталмыш дыбыстық тіркес қазақ тілінің тарихи көріністері мен фактілерінің бірі деп айтуға әбден болатын тәрізді. В.Радлов еңбегіне сүйенсек, түркі негізді **шш** тіркесі XIX ғасырдағы түркі тілдерінің ішінде тек қазақ тілінде ғана емес, сонымен қатар қырғыз тілі, Абақан диалектісі, Ертіс диалектілеріне ортақ құбылыс болып табылады.

Әрине, XIX ғасырдың тілді зерттеуші ғалымдарының еңбектерінде дыбыстық тіркестер турасындағы пікірлер ішінде бүгінгі тіл білімінде қабылдамайтын, теріс көзқарастар да жоқ емес. В.Радлов та, П.Мелиоранский де сөз басында қос дауыссыздың келуі жайлы сөз еткенде оларды негізінен екі дауыссыздың арасындағы дауысты дыбыстың түсіп қалуы салдарынан қалыптасқан тіркестер ретінде қарастырады. Бұл пікір В.В. Радловта әсіресе үш дауыссыздар тіркесімінде кеңінен орын алған. Оның келтірген мысалдарының дені редукция құбылысының салдарынан екенін аңғару қиын емес. Мысалы,

а) екі дауыссыз дыбыстар тіркесімі: *һr: täһri (тәһpi – тәһipi) , saһrau (саһрау – саһырау);*

б) үш дауыссыз дыбыстың тіркесімі: **rkš:** *korkšu (қорқшы – қорықшы), һr: qaltra (қалтра – қалтыра), kälträ (келтре – келтіре)* т.б.

Мысалдардан байқағанымыздай, аталмыш ғалымдар дыбыстық тіркесімдердің пайда болуының басты жолы дауыстының редукциялануы деп есептейді. Бұл әрине, орыс тілі тұрғысынан қарастырып келтірген пікір болса керек. Алайда бұл пікір қазақ ғалымдары арасында қолдау тапқанын айтуымыз керек. Мәселен, В.Радлов пен П.Мелиоранскийдің мұндай жаңсақ пікірлерін Ж.Аралбаев пен Райымбекова да қайталаған.

Тек қана тарихи принципке негізделіп, тілдердің «жас мөлшерін» анықтауға құрылған жіктемеде (классификация) С.Е. Малов мынадай айырым белгілерді ұсынады: 1) сөз соңындағы, сөз ортасындағы **ғ, г** дауыссыздарының дауыстыға, жартылай дауыстыға, созылыңқы дауыстыларға ауысуы не ауыспай қалуы; 2) түпкі (алғашқы) созылыңқылардың болуы, болмауы; 3) жаңа тілдерде ұяң дауыссыздардың сан жағынан көп болуы, көне тілдерде қатаң дауыссыздардың көп болуы; 4) екі буынды түбірлер құрамында **рт, лт, нт** тәрізді көне дыбыс тіркелерінің сақталуы. Осы белгілер бойынша С.Е. Малов түркі тілдерін ең көне (древнейшие), ескі (древние), жаңа (новые), ең жаңа (новейшие) деген топтарға жіктейді. Қазақ тілі бұл жіктеме бойынша жаңа тілдер тобына жатқызылады.

Өйткені «жаңалықтың» белгілері: сөз соңындағы, сөз ортасындағы ғ, г дауыссыздарының жартылай дауыстыға айналуы, түпкі (алғашқы) созылыңқылардың болмауы тәрізді белгілер қазақ тіліне тән. Әрине, сонымен қатар, қазақ тілінде ұяң және қатаң дыбыстардың арақатынасы да шамалас, **рт, лт, нт** тәрізді көне дыбыс тіркестері де екі буынды сөздер (көбіне есімдер) құрамында сақталған. Бірақ бұл соңғы ерекшеліктер қазақ тілінің де пәлендей «жаңа» емес, оның қалыптаса бастауы да сол көне дәуірлерде болғандығының дәлелі болса керек.

Түркі-моңғол тілдерін тұңғыс-маньчжур тілдерімен салыстыра отырып, түбір сөздеріндегі ерекшеліктерін баса көрсеткен поляк ғалымы Котвич өзінің: «Исследование по алтайским языкам» атты еңбегінде «түркі тілдері мен моңғол тілдерінде бір фонетикалық сипатта, бір мағынада қолданылатын *қырық-қырға, шашсачу* (етістік)» тәрізді параллельдердің бірінде екі буынды, бірінде бір буынды болуын былай түсіндіреді: «түбірдің мұндай сипаты Алтай тілдеріне жат еді, сондықтан бұдан қалай да құтылуға тырысты (мүмкін тілдерінің өзгешелігі осының салдары болар). Сол себептен және екі дауыссыздың қосарлануынан құтылу үшін түркі-моңғол тілдері дауысты қойып айтуға немесе ең соңына дауысты дыбыс қосып айтуға мәжбүр болды. Моңғол тілдері соңғы тәсілді пайдаланған да, түркі тілдері алғашқысын қолданған. Сондықтан моңғол тілдерінде *көк* емес - *көке, аб, ау* емес *аба, ер* емес *ере, түн*

емес *түне, қыр* емес *қыра* тұрғысында келеді. Ал қазіргі түркі тілдерінде кездесетін *бұлыт, тарақ* о баста екі дауыссызға аяқталған бітеу буынды түбір болу керек, яғни, *бұлт, тарқ*. Осы ізбен көне түркі тіліндегі *балығ* (қала), *кергек* (керек) сөздерді де *балғ, кERG* болып айтылған деп қаралады. Өйткені моңғол тілінде бұл сөздер *балга сун, кергег* түрінде айтылады екен» [6, 110-111], -деп түйеді. Бұл пікір Х.Досмұхамедұлының: «Қазақтың түбір сөзінде екі дауыссыз дыбыс көршілес қатар тұрмайды, өнемейін арасында дауысты дыбыс тұрмақшы, қазақ сөзінде екі дауыссыз дыбыс көршілес қатар тұрса, онда сөздің екі сөзден құралғанын я сөздің ішінде жалғаудың барлығын көрсетеді» [2, 98] деген пікірі дұрыс екендігі сөзсіз.

Қазақ тіл білімінде алғашқы тілшілердің бірі, тілді жан-жақты зерттеп, тіл жайында көптеген пікірлер қалдырған Ахмет Байтұрсынұлы дыбыс тіркестерін де назардан тыс қалдырмаған. Өз кезінде А.Байтұрсынов қазақ тілінде сөйлеу үшін жиырма бес дыбыс жеткілікті деп айтып кеткен болатын, оның ішінде қазіргі тіркесімге түсіп жүрген он тоғыз дауыссыз дыбысты көрсеткен. Сонымен қатар, тілде қатар келген екі **лл** дыбысының бірі **д-ға** алмасады деп көрсеткен.

Дыбыстар тіркесімін толық дерлік зерттеп, еңбектенген ғалым С.Мырзабеков өзінің «Қазақ тілінің дыбыс жүйесі» еңбегінде дауыссыз дыбыстар тіркесіміне арнайы тоқталған болатын. Ол дыбыстардың тіркесу қабілетін, олардың

позициялық тұрғысына байланысты екенін айтқан.

Қазақ тілінде дауыссыздар тіркесімі төңірегінде зерттеу жүргізген ғалым А.Айғабылов С. Мейірбекова берген тіркесімдерінің ішінен 14 тіркес түрін әріп тіркесімі деп көрсеткен: **йу, ну, ғу, ту, ру, су, сш, қм, км, бб, дд, бд, бж, бз**. Бұл орынды пікір, бірақ, ғалым бұлардың неліктен дыбыс тіркесімдеріне жатпайтындығын атап көрсетпеген. Соны біз өз мойынымызға алдық. Бұлардың ішінде шынында да басындағы көрсетілген алты тіркестің болуы мүмкін емес, өйткені қазақ тілінде **у**-дыбысы дауыссыз дыбыстан кейін келгенде, кей жағдайда дыбысталуында алдынан еріндік **ү/ұ** дыбыстары естіледі. Мысалға: *жабу* [*жабұу*], *жуу* сөзінде екі **у**-да дауыссыз, транскрипциялағанда олардың араларынан **ү** еріндік дауысы қыстырылу нәтижесінде [*жұуұу*] болып естіледі. Ал *тебу* сөзінде жіңішке **ү** нұсқасы келеді. Қазіргі қазақ тілінде «**у**» дыбысы кірме араб-парсы тілдерінен енген - **уар** қосымшасының басында болмаса, дауыссыздан кейін келуі мүмкін емес. Жалпы, **у** дыбысы қазақ тілінде сөз басында келмейді, *уақыт, уақиға* сияқты кірме сөздерде сөз басында келген жағдайда да, олардың алдынан дауысты **ү** дыбысы естіледі. Алайда, сөз басында келмегенімен, буынның басында келуі әбден мүмкін. Мәселен, *қуаныш, жуан* сөздерін буынға бөлсек, *құ-уа-ныш, жұ-уан* түрінде келеді. Тілдегі сөз басында *уа, уақ, уақиға, уақыт, уәде* сияқты араб-парсы тілдерінен енген бірен-саран бұл дыбысқа басталатын

сөздердің алдынан кірме *бей* префиксінің бірігіп келуі арқылы жасалған тіркестер немесе *айуан, хайуан, кейуана* сияқты қазақтың төл емес сөздеріндегі аталған дыбыстардың қатар келуін әріп тіркесіне жатқызамыз.

Қос ұяң **бб, дд** фонемаларының дыбысталу кезінде біреуі түсіп қалады. Мәселен, *махаббат, мүдде* сөздерін тез айту барысында *махабат, мүде* түрінде естіледі.

Бұл 14 тіркесімнің ішінде соңғы үш тіркес жазылған қалпында дыбысталады. Берілген мысалдардағы *дыбдыр, сыбдыр, күбіжіңде, абзал* сөздеріндегі **б** дыбысы сол қалпында айтылады. Мүмкін кейбір қазақша шала білетін қазақтардың тілінде бұл құбылыс кездесетін де шығар. Бірақ орыс тілінен енген дыбыстар қатарына жататын **в** дыбысы қалайша қазақтың төл дыбысы болып келетін **б**-ны алмастырмақ. Бұл жағынан ғалымның түсіндірме бермегендігінен, түсініксіз болып қалып отыр.

Ғалым С.Мырзабековтың бұл жөнінде келтірген пікірі орынды болар: ұяң **бд, бж, бз** тіркесімдері несімен келіспей тұрғанын, қатаң **п**-ның не үшін қажет болғанын түсіну қиын. Ал **б**-ның **в** болып айтылатынын дәлелдеу керек болады,- дей келе, - бір қызығы, автор өзі тапқан **вд, вж, вз** тіркестерін жалпы тіркестердің тізбесіне қоспайды, - деп аяқтайды. Бұл жерде Мырзабековке толығымен қосылуға болады. Тілімізге жат болып келетін орыс тілінен енген кірме **в** дыбысы ауызекі сөйлеу тілді қойғанда жазба тілдің өзінде де ешқашан да **вд, вж**

вз тәрізді дыбыстық тіркесімді құра алмайды.

Ғалым А.Айғабыловтың қосқан тіркестерінің көбі дауысты дыбыстардың редукциялануы арқылы жасалған тіркестер. Жалпы алғанда, қазақтың төл сөздері құрамында кездесетін тіркестер. Олармен келісуге болады, бірақ бұлардың ішінен **сл**, **тм** тіркестері күмән тудырады. Сонымен қатар, сол тіркестер ішінде **см** тіркесі адам атына байланысты болмаса, басқа сөздер құрамынан кездесе қоймайды. «Діннің оралуымен араб сөздерін оңды-солды жазу өріс алды. Орысша ислам түрінде жазылып, айтылып жүрген сөзді қазақы ету ниетпен ісләм түрінде жазу жиі ұшырайтын болды. Өттең, тіліміздегі **сл** тіркесі жоғын ойласақ қой. Ол тіркесті бастықтыру үшін арасына және бір «і» дыбысын қыстыру керек-ақ» [3, 5]. Редукция нәтижесінде шын мәнісінде таза дыбыстық тіркесім бола ала ма, жоқ па деген пікірге келгенде келесі мәселені ескерген жөн тәрізді. Редукция деген термин қазақ тіліне аударғанда көмескі деген мағынаны беретінін ескерсек, сөздің алғашқы буынындағы (пышақ – **п'шақ**) және екінші буындағы (қорытынды – **қор'тынды**) екі дауыссыз дыбыс арасындағы дауысты мүлде жойылмайды, тек әлсіз естіледі.

Қазақ тілінде сөз ішінде ғана емес, жалпы ұяң мен қатаң сөздердің қай позициясында болмасын тіркеспейді. Сөз аралығында қатар келген жағдайда да тіліміздің ассимиляция заңдылығына байланысты не қатаң дыбыс ұяңдайды, не болмаса ұяң дыбыс қатанданады. Ғалым

А.Айғабыловтың көрсеткен тіркесімдерінің ішінде зт ұяң-қатаң тіркесі де орын алған және ол тіркеске мысал ретінде *бозторғай*, *бізтұмсық* біріккен сөздерін келтіреді. Бұл жерде ғалым келтірген мысалдармен келісуге болмайды, келтірілген мысалдардағы зт тіркесін әріп тіркесіне жатқызамыз. Өйткені, дыбысталуында бұл екі сөз құрамындағы да з дыбысы қатанданып, **с** болып естіледі (*босторғай*, *бістұмсық*). Бұл тіркесті дұрыс деп санау тілдің үндестік заңына үзілді-кесілді қарсы шығу болып саналады. Ғалым А.Айғабыловтың қателігін «Қазақ тілінің дыбыс жүйесі» атты еңбегінде жалпы дауыссыздар тіркесімі туралы жазған Ғ.Ә.Құлқыбаев та қайталаған, қайталап қана қоймай *бозторғай*, *бізтұмсық* біріккен сөздерінің қатарына *жезтырнақ*, *жезтаңдай* сөздерін қосып, қателікке белшесінен батқан. Бұл біріккен сөздер құрамындағы з дыбысының анық **с** айналатындығын көру үшін асқан көрегенділік қажет емес.

- *Шорный кошма ест, понял? Огон жигаает, понял? Потом болной клаз положит, харошо буйдет!... Қанды тоқтата қояды! – деді (Ғ. Мүсірепов).* Бұл мысалда автор сол кездегі қазақтардың өз мүмкіндігінше ауызекі сөйлеу тілмен, тілдегі бар дыбыстармен, яғни төл дыбыстармен орысша аударып жеткізіп отыр. Осы мысалдағы ерекшеліктер мынадай:

1. Ч-дыбысын ш-мен алмастырғанын (ш-мен айтқанын) көреміз.

2. «Ь» -жіңішкелік белгісінің қазақ тілінде қолданылмайтындығын көреміз.
3. Ұяң г дыбысының орнына қатаң к-ны қолдануы қазақ тілінде г дыбысының сөз басында келмейтінінің тағы бір дәлелі болып табылады.
4. Орыс тілінде сжигает түрінде келетін сөзін, жигаает деп берген. Бұл қазақ тілінде сөз басындағы екі дауыссыздың бірін түсіріп, тілдегі сөз басында қос дауыссыз қатар келмейтіндігін көрсетеді.

Тілдегі әрбір сөз дыбыстардың белгілі бір тіркесімен айтылады (жалғыз дыбыстан тұратын сөз тілде сирек ұшырасады). Қай тілде болмасын дыбыстар тіркесі сөз құрап, белгілі бір зат, құбылыс немесе қимыл атауы ретінде бекітіледі. Әрбір мағынаны білдіру-білдірмеуіне қарамастан сөздер дыбыс тіркестерімен айтылады. Сөздердің бір-бірінен ажыратылуы да фонемалардың ажыратушы қызметіне байланысты. Мысалға *қар* және *қарт* сөздерін алайық. Мұндағы бір ғана т дыбысының жалғануынан сөздің беретін мағынасы да, дыбыстық құрамы (саны) да өзгеріп тұр. Міне, дыбыстардың сөз құрау, сөз өзгерту маңыздылығы осында. Тілдегі қандай сөз болмасын дыбыстардың тіркесінен тұрады.

Дауыссыз дыбыстардың тіркесіп, сөз құрауы дауыстыларсыз жүзеге аспайды. Мәселен, **қант** сөзін алайық. Мұндағы, дауысты дыбысты алып тастайтын болсақ, онда ешкімге түсініксіз **кнт** дауыссыз дыбыстар тіркесі пайда

болар еді. Ендеше, дауыссыз дыбыстардың тіркесіп келіп, сөз құрай алуында дауысты дыбыс үлкен қызмет атқарады.

Жалпы тілдегі тіркесім және тіркес ұғымдарының мағынасы және қолданылуы. Қазақ тіл білімінде осы екі сөз жарыса қолданылып жүр. Бұл дұрыс емес. Тіркесім деп жалпы құбылысты атаймыз. Ал тіркес дегеніміз кез-келген екі дыбыстың буын аралық қатар келуі.

Қорытынды. Қазіргі қазақ тілінде дауыссыз дыбыстар тіркесімі мәселесін зерттеп қарастырып жүрген ғалымдар санаулы ғана. Солардың ішінде құнды пікір айтып, өзіндік тұжырымдарымен ерекшеленгендері Ж.Аралбаев, С.Мырзабеков т.б.

Біздің мақсатымыз негізінен осы өзекті тақырыпқа арналған ой-пікірлерді тұжырымдап ой түйіндеу болатын. Жалпы тілдегі дауыссыз дыбыстар тіркесімі, олардың морфемалар жігінде әр түрлі деңгейде көрініс тебе алу мүмкіндігі. Шын мәнісінде тіркес бола алатын дыбыстар мен әдеби тілімізде дабыстау барысында ұшырасатын жалған тіркестердің ара-жігін ашуды көздеген болатынбыз. Осы мақсатымызға жету барысында тек қазіргі қазақ тілі ғалымдарының ғана емес, тіл тарихына көз жүгіртіп Еуропа ғалымдары В.Радлов, П.Мелеоранский, кейінгі тіліміздің тарихы мәселесімен айналысқан Ғ.Айдаров және М.Томанов сынды белгілі ғалымдардың еңбектеріне де шолу жасап, тілдегі кейбір дыбыстық тіркесімдердің бүгінгі жай-күйіне өзімізше талдау жасап, түйін түйдік, ол еңбектен көруге болады.

Сөз соңында айтпақ ойымыз, қазақ тіліне енген кірме сөздер деңгейіндегі дауыссыз дыбыстар тіркесімін қойғанда, қазақтың төл сөздері құрамындағы, сөз бен сөз аралығындағы ұшырасатын дауыссыз дыбыстар тіркесімінің саны мен сапасы жөнінде айқын бір шешім, ортақ бір пікір жоқ. Ол, әрине, тіліміздегі үндестік заңы мен фонетикалық заңдылықтардың фонетика мәселесіне кеңінен араласу салдарынан болса керек. Біздің пікірімізше, сөзді халыққа анағұрлым түсінікті ету үшін, дыбыстар тіркесімінің сапалық құрамын анықтау мақсатында, барлық фонетикалық мәселелерді заңдылықтарға түгелдей бағындыру қажет. Өйткені тілдегі дыбыстар тіркесімі тәрізді құбылыстар шын мәнісінде тек сөйлеу тілінде ғана өзінің толық күйінде таныла алатыны белгілі. Сол себепті де орфографияның морфологиялық принциптен алшақтап, фонетикалық

принципке мойынсұнған дұрыс тәрізді. Бұл мәселе төңірегінде әңгіме қозғаған Х.Досмұхамедұлы да кезінде қазақ зиялыларын сөздің о бастағы қазақи тұлғасын сақтап қалуға шақырған болатын.

Қорыта келгенде, дыбыстық тіркесімдер сөздің әр позициясына қатыстылығы тұрғысынан қарастырылды, ортақ шешімін таппай келген тіркестер тілімізде әлі де болса бар. Біз ғылымдардың пікірлерін сарапқа салып, олардың дұрыс-бұрыстығын дәлелдеуге тырыстық. Демек, латын әліпбиіне көшкелі отырған бүгінгі таңда тіліміздегі дыбыстар тіркесімі әлі де тереңінен зерттеуді қажет ететін өзекті де, күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Әсіресе, шәлкес тіркес, олардың қалыптасуының себептері, тілге бейімделудегі икемділік деңгейі мәселелері, үш дауыссыз дыбыстар тіркесімінің қалыптасуындағы редукцияның мәні т.с.с..

Әдебиеттер тізімі

- 1 Мырзабеков С. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2010.
- 2 Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: «Ана тілі», 1991.
- 3 Мырзабеков С. Сөйлеу тіліміз қазақы ма? // Ана тілі. 22 қаңтар 1998.
- 4 Radloff W.W. Phonetik der nordlichen Turksprachen. Leipzig. 1882 jar.
- 5 Аралбаев Ж. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. – Алматы, 1988.
- 6 Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: «Ғылым», 2012.
- 7 Шнайдер В.А. В.В.Радлов және қазіргі қазақ тілі фонетикасы. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. –Алматы, 2003.
- 8 Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы, 2011.
- 9 Жұбанов Қ. Тіл тарихы жөніндегі зерттеулер.–Алматы: «Ғылым», 2009.
- 10 Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі (фонетика, лексика). – Алматы, 2013.
- 11 Мырзабеков С. Қазақ тілінің айтылым сөздігі. - Алматы: «Сөздік-словарь», 2013.

12 Айғабылов А. Қазақ тілінің морфонологиясы. – Алматы: «Санат», 2014.

13 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы, 2009.

14 The organization of educational process in the language centers of the Republic of Kazakhstan// The First International Conference on European Conference on Languages, Literature and Linguistics 14 april 2014 Austria Vienna

15 Kenzhemuratova S.K., Axmetova A.A., Abilhamitkyzy R., Nurzhanova A.S., Tleugazina Sh.S. Stages of Development of Kazakh Terminology and Problems of Formation of International Terms // International Journal of Engineering and Advanced Technology (IJEAT) ISSN: 2249-8958, Volume-4 Issue-5, June 2015. Page No.: P. 72-73

16 A. Albecova, G.T.Omarova, R.O. Tuksaitova, Sh. Tleugazin The National, Ethnic and Cultural identity of Russian and Kazakh languages// International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE) Volume-5, Issue-11, April 2016.

REFERENCES

1 S.Myrzabekov. Sound system of the Kazakh language. – Алматы: "Sozdik-Dictionary", 2010.

2 X.Dosmukhamedov. Alaman. – Алматы: "Ana tili", 1991.

3 S.Myrzabekov. The dictionary implemented a two-way translation. // Native language. 22 January 1998.

4 W.W. Radloff. Phonetik der nordlichen Turksprachen. Leipzig. 1882 jar.

5 G.Aralbaev. Sketches on Kazakh phonetics. - Алматы, 1988.

6 M.Tomanov. Studies on the history of language. - Алматы: «Science», 2012.

7 V.A. Schneider. V.Radlov and phonetics of the modern Kazakh language. Presented in the dissertation for the degree of candidate of philological Sciences. – Алматы, 2003.

8 M.Tomanov. Historical grammar of the Kazakh language. – Алматы, 2011.

9 G.Zhubanov. Research on the history of language.–M.: "Science", 2009.

10 I.Kenesbayev, G.Musabayev. Modern Kazakh language (phonetics, vocabulary). – Алматы, 2013.

11 S.Myrzabekov. Dictionary of pronunciations. - Алматы: "Sozdik-Dictionary", 2013.

12 A.Agibalov. Morphology of the Kazakh language. – Алматы: "Canat", 2014.

13 S.Baitursynov. Language lessons. - Алматы, 2009.

14 The organization of educational process in the language centers of the Republic of Kazakhstan// The First International Conference on European Conference on Languages, Literature and Linguistics 14 april 2014 Austria Vienna

15 Kenzhemuratova S.K., Axmetova A.A., Abilhamitkyzy R., Nurzhanova A.S., Tleugazina Sh.S. Stages of Development of Kazakh Terminology and Problems of Formation of International Terms // International Journal of Engineering and Advanced Technology (IJEAT) ISSN: 2249-8958, Volume-4 Issue-5, June 2015. Page No.: P. 72-73

16. A. Albecova, G.T.Omarova, R.O. Tuksaitova, Sh. Tieugazin The National, Ethnic and Cultural identity of Russian and Kazakh languages// International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE) Volume-5, Issue-11, April 2016.

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ СОЧЕТАНИЙ СОГЛАСНЫХ ЗВУКОВ

*Резуанова Г.К.*¹, к.ф.н., доцент

*Шнайдер В.А.*², к.ф.н., доцент

¹*Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, проспект*

²*Университет "Туран-Астана", улица Дукенулы, дом 29, г.Астана,*

В языкознании есть возможность сочетания согласных звуков, которые на стыке морфем проявляется по-разному. Есть лживосочетаемость звуков, встречающаяся в процессе звучания. В этой статье авторы дают пояснение к ним. А также рассматривают разные точки зрения ученых, подтверждают либо опровергают их мнения по поводу той или иной звуковой сочетаемости в казахском языке.

Сочетание звуков в нашем языке является одним из актуальных и сложных вопросов, требующих глубокого изучения, особенно сегодня, когда идет процесс перехода на латыницу. Особого исследования требует случайные сочетания. Авторы старались обозначить причины их формирования, проблемы уровня гибкости в адаптации к языку, значение редукции в формировании сочетания трех согласных звуков, которые в казахском языке не часто, но встречаются.

Также в статье присутствуют ценные сведения о Законе сингармонизма, ассимиляции, редукции. Исследование несет большую теоретическую и практическую ценность.

Ключевые слова: звуки, сочетания звуков, фонетика, морфология, сочетания двух и трех согласных звуков

HISTORY STUDY OF THE COMBINATION OF CONSONANT SOUNDS

*Rezuanova*¹ *G.K.*, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Schneider *B.A.* ², Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

¹*Kazakh Agrotechnical University named after S.Seifullin, Boulevard of*

²*University "Turan-Astana", street of Dukenulu 29, Astana, 010000,*

Summary

In this article, the authors analyzed the opinions of scientists about sound compositions in the Kazakh language, formulated their own ideas, proving their correctness. The combination of consonant sounds in linguistic sciences speaks of

their ability to appear at different levels in their morphemes. In fact, the sounds that can be a combination and literary language have revealed many false phrases that they encounter during anxiety.

The combination of sounds in our language is one of the urgent and complex issues that require in-depth study, especially today, when there is a process of transition to Latin. Special research requires playing (random) combinations. The authors tried to identify the reasons for their formation, the problems of flexibility in adapting to the language, the value of reduction in the formation of a combination of three consonants, which in the Kazakh language is not often.

Keywords: sounds, sound combinations, phonetics, morphology, combinations of two and three consonants